

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут «Інститут державного управління»

Кафедра права, національної безпеки та європейської інтеграції

Кваліфікаційна робота магістра

на тему

ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА
ДІТЕЙ ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Виконала студентка 2 курсу,
групи ППГЗ-1-24
Спеціальність 281 «Публічне
управління та адміністрування»
Освітньо-професійної програми
«Публічна політика і управління
в умовах гібридних загроз»

_____ Людмила ФАДЄЄВА

Науковий керівник роботи:
кандидат наук з державного
управління, доцент

_____ Катерина ДУБОВИК

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ.....	7
1.1 Державна політика щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування в Україні.....	7
1.2 Міжнародний досвід соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування.....	17
РОЗДІЛ 2 АНАЛІЗ СТАНУ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ.....	24
2.1 Правові засади діяльності органів виконавчої влади, щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування.....	24
2.2 Узагальнення досвіду роботи органів виконавчої влади, які вирішують питання щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування.....	33
РОЗДІЛ 3 ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ РОБОТИ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ З ПИТАНЬ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ.....	42
3.1 Системний підхід щодо здійснення соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування.....	42
3.2 Заходи попередження сирітства в Україні.....	49
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	61

ВСТУП

Діти – це запорука збереження, здоров'я та прогресу нації, тому питання їхнього виховання та соціального захисту завжди є важливими. Поліпшення умов для розвитку та виховання дітей, які опинилися в скрутних обставинах, слід вважати завданням національної ваги, що вимагає першочергового вирішення. Це є основою сприятливого соціально-економічного та демографічного розвитку як усієї країни, так і кожного окремого регіону. Стабільність держави та її економічне зростання значною мірою залежать від фізичного й духовного стану дитини, а також від ставлення держави до її проблем, інтересів і потреб.

Хоча Україна є відносно молодою незалежною державою, вона вже накопичила певний досвід і має правову основу. Однак повномасштабна війна, економічна нестабільність та відсутність єдиної системи соціального захисту негативно вплинули на становище дітей.

Зазвичай, на етапі переходу будь-якої держави та суспільства до нових умов проблеми соціального захисту людей загострюються. Це повністю відображає ситуацію в Україні у сфері соціальних відносин, як щодо дорослих, так і, особливо, щодо дітей. Зміни в суспільстві насамперед позначаються на дітях, і нездатність суспільства забезпечити їхній належний розвиток у майбутньому обходиться надзвичайно дорого.

Сирітство в Україні в умовах російської агресії – це трагічне явище, що призвело до того, що значна кількість дітей втратила батьків або залишилася без їхньої опіки через бойові дії, загибель батьків та евакуацію. Точна статистика ускладнена через окупацію територій і обмежений доступ до інформації, але й відомі дані свідчать про тисячі дітей, які потребують захисту та підтримки в сім'ях, що можуть бути тимчасовими опікунами. Також спостерігається порушення прав дітей на безпеку, сім'ю та житло.

Військові дії призводять до загибелі батьків, внаслідок чого діти стають сиротами. Навіть якщо діти не втрачають обох батьків, багато хто залишається без опіки через евакуацію, мобілізацію або загибель одного з батьків. На тимчасово окупованих територіях України відсутня достовірна інформація, що ускладнює підрахунок сиріт та надання допомоги. Більшість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, перебувають у сімейних формах виховання, що свідчить про підтримку сім'ї як найкращого середовища для дитини.

Війна призводить до порушення основоположних прав дитини, зокрема на сімейне виховання, безпеку, житло та достатній життєвий рівень. З початку повномасштабного вторгнення десятки тисяч дітей загинули, отримали поранення, а також стали жертвами вибухів.

Отримати точну статистику складно через окупацію територій та обмежений доступ до них. Ситуація з сиротами в Україні в умовах війни є надзвичайно складною і вимагає постійної уваги та координації зусиль для захисту дітей та забезпечення їхніх прав.

Тема соціального сирітства була предметом досліджень багатьох науковців, як теоретиків, так і практиків. Серед них В. Брижик, Л. Волинець, К. Дубовик, О. Корнієнко та інші. Це питання також висвітлювалося в роботах низки міжнародних і українських громадських організацій, таких як Юнісеф, Українська Гельсінська спілка з прав людини, Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна», Коаліція «Харківщина 1325», Жіночий консорціум України, Благодійний Фонд «Глобаль 2000 Дітям України», громадська організація «Союз багатодітних сімей» та інші. Крім того, цій проблемі присвячені наукові праці провідних українських вчених, зокрема В. Ананьїна, І. Беха, В. Брижик, Л. Берковиць, І. Дроздова, В. Заборовський, А. Лабунь, М. Мельничук, В. Оржеховської та інших.

Значний внесок у дослідження питань розвитку та підтримки інституту сім'ї, системи управління в соціогуманітарній сфері, а також підвищення ефективності соціального захисту та профілактики сирітства зробили українські

науковці, зокрема І. Андрієнко, О. Балакірева, К. Боровіченко, Л. Кулачок, О. Потопахіна, С. Прилипко, В. Сичова, В. Тарасенко, а також зарубіжні дослідники А. Баттерфілд, І. Гофман та інші.

Сучасні соціально-економічні зміни в Україні впливають на життя дітей. Це вимагає створення такої системи, яка б не обмежувалася лише державними пільгами та допомогою, а заохочувала всіх громадян, незалежно від їхнього матеріального стану, долучатися до вирішення –проблем дитинства. Адже інвестиції в дітей – це інвестиції в майбутнє.

Соціальний захист дитини має стати одним із головних пріоритетів державної політики.

Багато пострадянських країн та країн Європи, проходять схожий з Україною шлях у формуванні системи соціального захисту дітей. Тому необхідно не лише використовувати їхній досвід, але й шукати власні шляхи розвитку, нові механізми та ефективні важелі для всебічного захисту дитини, особливо дітей-сиріт та тих, хто позбавлений батьківського піклування. На основі цього слід розробити теоретичну концепцію для створення та ефективного функціонування такого механізму. Розробка дієвого механізму соціального захисту дітей – це багатогранне й складне завдання, що вимагає наукового аналізу та координації зусиль держави і суспільства [3].

Мета дослідження: науково-теоретичне обґрунтування та розробка практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення правового механізму соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування.

Завдання дослідження:

- проаналізувати механізми державного регулювання соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- дослідити законодавчу базу України, що регулює державну політику щодо захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- охарактеризувати особливості діяльності органів, уповноважених реалізовувати державну політику щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

- визначити шляхи реалізації політики соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- узагальнити досвід роботи органів виконавчої влади області, що займаються реалізацією державної політики у сфері соціального захисту дітей;
- ідентифікувати основні проблеми в реалізації державної політики та запропонувати шляхи їхнього розв'язання.

Об'єкт дослідження – державна політика у сфері соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Предмет дослідження – правовий механізм соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування.

Методи дослідження.

Для виконання поставлених завдань і досягнення мети дослідження були використані загальнонаукові методи теоретичного рівня:

- теоретичні методи включали теоретичний та порівняльний аналіз законодавчої бази, соціологічної, психологічної та педагогічної літератури. Крім того, застосовувались синтез, систематизація та узагальнення отриманої інформації для вивчення основних понять проблеми;
- емпіричні методи охоплювали аналіз результатів реалізації державної політики, вивчення робочої документації та узагальнення досвіду роботи державних органів;
- методи обробки та інтерпретації даних передбачали використання методів математичної статистики для виявлення відсоткового співвідношення кількості дітей, що постраждали від різних видів насилля.

Також проводився аналіз діяльності суб'єктів взаємодії щодо протидії жорсткому поводженню з дітьми, після чого здійснювалася кількісна та якісна інтерпретація, а також змістовне узагальнення даних.

Інформаційною та нормативно-правовою базою дослідження слугує комплекс національних та міжнародних джерел. До них належать Конституція України, чинні закони та інші нормативно-правові акти, що регулюють питання захисту прав дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування.

Важливе місце посідають міжнародно-правові джерела, зокрема Конвенція ООН про права дітей, норми міжнародного гуманітарного права та інше відповідне законодавство, що стосується прав дитини. Теоретичною основою є наукові праці та публікації вітчизняних і зарубіжних учених у сфері прав дітей, особливо в умовах збройного конфлікту.

Практичне значення дослідження.

Отримані результати дослідження є науково обґрунтованою теоретичною базою для розробки та впровадження ефективних правових механізмів реагування на виклики та загрози, які виникають у сфері захисту прав дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування в Україні.

Результати роботи мають практичну значущість і можуть бути використані за такими основними напрямками:

– у правотворчості для подальшого розвитку та вдосконалення національного законодавства з питань організаційно-правового забезпечення та захисту прав дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування, включаючи адаптацію норм до міжнародних стандартів;

– у правозастосовній та практичній діяльності для підвищення ефективності діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, які здійснюють правове забезпечення захисту прав дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування в умовах військових та гібридних загроз в Україні.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

1.1 Державна політика щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні.

Війна в Україні має руйнівний і тривалий вплив на дітей, і з кожним днем ця загроза стає все більш реальною. Житлові будинки, школи та дитячі лікарні постійно піддаються обстрілам. Пошкоджено критичну цивільну інфраструктуру, таку як системи водопостачання та каналізації, через що мільйони людей залишились без доступу до безпечної питної води. Ці події завдають значної фізичної та психологічної шкоди дітям, які опинилися в зоні конфлікту. Війна безпосередньо зачепила 7,5 мільйона українських дітей. Бойові дії призводять до загибелі, поранень та глибоких психологічних травм. Станом на 1 січня 2025 року Україну покинули понад 7,1 мільйона біженців, майже половина з яких – діти. Крім того, мільйони людей стали внутрішньо переміщеними особами. Такі масштабні міграції матимуть довгострокові наслідки для майбутніх поколінь. Діти-біженці також перебувають у підвищеній небезпеці: вони ризикують стати жертвами торгівлі людьми та експлуатації.

Атаки з використанням вибухової зброї в населених пунктах призводять до жертв серед мирного населення, зокрема й дітей, а також до значного руйнування життєво важливих об'єктів. До них належать лікарні, водо- та електростанції, а також місця, де люди шукають прихистку від обстрілів [7].

Згідно з частиною третьою статті 52 Конституції України держава, держава відповідає за утримання та виховання дітей-сиріт та дітей які буди позбавлені батьківського піклування [14].

Україна досягла значного прогресу у гармонізації свого національного

законодавства у сфері дитинства з міжнародними нормами, зокрема з Конвенцією ООН про права дитини [13].

Так, у статті 25 Закону України «Про охорону дитинства» закріплено право дітей, які втратили батьків внаслідок смерті, позбавлення батьківських прав, хвороби чи з інших причин, на особливий державний захист та допомогу [35].

Правові, організаційні та соціальні основи, а також державні гарантії підтримки дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також молоді з цих категорій, визначено Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Цей закон, що набув чинності 13 січня 2005 року, є невід'ємною частиною законодавства про охорону дитинства та соціальний захист [23].

У цьому Законі надано чіткі визначення ключових категорій:

- дитина-сирота – це дитина, чиї батьки померли або загинули;
- діти, позбавлені батьківського піклування – це діти, які залишилися без батьківської опіки через позбавлення батьків їхніх прав, відібрання дітей у батьків без позбавлення прав, визнання батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошення їх померлими, перебування батьків у місцях позбавлення волі, їхній розшук правоохоронними органами у зв'язку з ухиленням від сплати аліментів, відсутність інформації про їхнє місцезнаходження, а також тривала хвороба батьків, що не дозволяє їм виконувати свої обов'язки. Крім того, до цієї категорії відносяться діти, розлучені з сім'єю, підкинуті, чиї батьки невідомі, діти, від яких батьки відмовилися, та безпритульні діти.

Державна політика щодо соціального захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа ґрунтується на наступних засадах:

- забезпечення права кожної дитини на виховання у сімейному середовищі;
- виховання та утримання дітей на засадах родинності;

- сприяння процесам усиновлення, а також створення механізмів заохочення та підтримки усиновлювачів;
- пріоритетне влаштування дітей у сімейні форми виховання;
- захист майнових, житлових та інших прав і інтересів цих категорій дітей;
- створення умов для їх повноцінного фізичного, інтелектуального та духовного розвитку, а також для підготовки до самостійного життя;
- гарантування права на здоровий розвиток та забезпечення соціально-правових гарантій;
- надання психологічної, медичної та педагогічної допомоги;
- формування системи соціальної адаптації;
- сприяння вільному вибору професійної сфери, яка б відповідала індивідуальним потребам та бажанням дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, а також запитами ринку праці;
- належне матеріально-технічне забезпечення незалежно від форми влаштування та утримання, а також сприяння в наданні реальної допомоги з боку різних підприємств, установ, організацій, банківських установ, громадських, спортивних та інших об'єднань.

Про надання правової допомоги на підставах, встановлених законом про безоплатну правову допомогу варто зазначити, що держава гарантує повне забезпечення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа. Розмір допомоги та утримання для таких дітей не може бути меншим за встановлені мінімальні стандарти, які забезпечують рівень життя, необхідний для їхнього фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку, що не нижчий за прожитковий мінімум, визначений для цих осіб [35].

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, мають право на повне державне забезпечення в навчальних закладах до досягнення вісімнадцяти років. Це право зберігається за ними й надалі, до 23 років або до моменту закінчення відповідного навчального закладу, якщо вони продовжують навчання.

Особам з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які навчаються, надаються додаткові соціальні гарантії:

- стипендія виплачується в розмірі, що на 50% перевищує стипендію в даному навчальному закладі;
- виплачується 100% заробітної плати, отриманої під час виробничого навчання та практики [22].

У разі надання академічної відпустки за медичним висновком, за цими особами зберігається повне державне забезпечення, і вони продовжують отримувати стипендію. Навчальний заклад зобов'язаний сприяти організації їхнього лікування.

Випускники навчальних закладів, що належать до категорії дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування, отримують одноразову грошову допомогу у розмірі, не меншому за шість прожиткових мінімумів для їхньої вікової групи. Крім цього, їм надається одяг та взуття, нормативи забезпечення якими встановлює Кабінет Міністрів України.

Також передбачене забезпечення для осіб цієї категорії до 23 років [43].

Державні соціальні стандарти, нормативи споживання та забезпечення є єдиними для всіх дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їхнього числа. Ці нормативи застосовуються незалежно від форми влаштування та утримання дитини і затверджуються відповідно до чинного законодавства.

Одним із ключових завдань соціально орієнтованої держави є сприяння розвитку молодого покоління та задоволення його потреб. Це вимагає від України негайних і пріоритетних дій, спрямованих на вирішення проблем дітей і створення ефективної системи їх соціального захисту [30].

Основними напрямками соціального захисту є:

- забезпечення права на житло, освіту, охорону здоров'я для дітей-сиріт, дітей позбавлених батьківського піклування, та дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах;
- запобігання сирітству;

- посилення роботи з підтримки біологічних сімей;
- розвиток таких сімейних форм виховання як усиновлення, опіка, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу;
- контроль за дотриманням прав дітей у навчальних закладах, медичних установах, а також у процесі судочинства:
- посилення відповідальності шляхом надання доручень органам місцевої влади щодо вжиття конкретних заходів для реалізації цих цілей.

Важливим є Указ Президента України від 04 травня 2007 р. № 376/2007 року «Про додаткові заходи щодо захисту прав та законних інтересів дітей». У ньому зазначено про соціальну реабілітацію молоді з обмеженою дієздатністю. Цей Указ спрямований на посилення державної політики у сфері захисту прав дітей з особливими потребами, удосконалення системи соціальної роботи з сім'ями та дітьми, а також підвищення персональної відповідальності посадових осіб за дотримання законодавства щодо прав дитини [21].

Аналіз демографічних даних за період незалежності України свідчить про постійне зменшення частки дітей віком до 17 років у загальній структурі населення. Якщо у 2020 році діти становили 25,5% населення (13,1871 млн осіб), то вже у 2025 році їхня частка скоротилася до 19,1% (8,9656 млн осіб), тобто зменшилася на 6,4%. Це скорочення є наслідком, передусім, низького рівня народжуваності, який спостерігається протягом усього періоду незалежності. У 1991 році було визначення мінімуму (7,7%). Лише у 2007 році коефіцієнт народжуваності зріс до 9% на 1000 населення, загальна тенденція до зменшення кількості дітей зберігається [10].

Демографічна ситуація в Україні ускладнюється ще однією гострою соціальною проблемою – збільшенням кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Згідно з чинним законодавством, дитина-сирота – це дитина, чиї батьки померли або загинули. До категорії дітей, позбавлених батьківського піклування, належать діти, які залишилися без батьківської опіки через позбавлення батьків їхніх прав, відібрання дитини, визнання батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошення їх

померлими, відбування покарання, перебування під вартою або розшук через ухилення від сплати аліментів. Також до цієї категорії входять діти, чий батьки невідомі (підкинуті діти), від яких батьки відмовилися, а також безпритульні діти [39].

Статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування – це законодавчо визначене становище дитини, що надає їй право на повне державне забезпечення та пільги. Цей статус підтверджується пакетом документів, які засвідчують обставини, через які дитина залишилася без батьківської опіки.

У вересні 1991 року Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини, яка є основним міжнародним документом, що визначає права дітей. Держави-учасниці зобов'язані вживати всіх необхідних заходів – законодавчих, адміністративних та інших – для реалізації цих прав.

У 2007 році, з метою практичної реалізації положень Конвенції ООН, було розроблено та затверджено Національний план дій в інтересах дітей. Цей документ став програмною основою для створення комплексної системи соціального захисту кожної дитини, включаючи дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Виконання заходів, передбачених цим планом, сприятиме вирішенню низки проблем, зокрема:

- покращенню становища дітей;
- реалізації положень Конвенції ООН;
- захисту материнства і дитинства;
- вдосконаленню нормативно-правової бази щодо забезпечення прав дітей-сиріт;
- підвищенню якості медичних та освітніх послуг;
- подоланню дитячої безпритульності та бездоглядності;
- збільшенню кількості державних установ, що надають соціальну та психологічну допомогу.

Крім того, посилилася співпраця України з міжнародними організаціями, зокрема з Дитячим фондом ООН ЮНІСЕФ [45]. Це покращило взаємодію державних та недержавних структур у вирішенні проблем дитинства, особливо щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [13].

Реформування економічних і соціальних засад в Україні спричинило низку несприятливих факторів, які негативно позначилися на становищі дітей та сімей з дітьми. Аналіз ситуації із захистом прав дитини в країні свідчить про загострення багатьох проблем. Це, зокрема, стосується соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також зростання серед них частки дітей з вадами розвитку та дітей-інвалідів, які потребують особливої підтримки з боку держави [22].

Незважаючи на певні позитивні результати в освіті та вихованні, суспільне виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах державних інституційних закладів має значну кількість негативних наслідків. До них належать:

- неповноцінний фізичний розвиток;
- відставання в емоційному та інтелектуальному розвитку;
- жорстоке поводження;
- соціальна деривація [16].

Сирітство, бездоглядність і жебрацтво є наслідком недостатньої уваги суспільства, а передусім органів опіки та піклування, до соціальних проблем сімей з дітьми. Несвоєчасне виявлення сімей, що перебувають у складних обставинах, зволікання з вилученням дітей з таких сімей, а також недостатній суспільний контроль за їх вихованням, призводять до того, що дедалі більше дітей не мають належного соціального захисту.

Недосконалість державної системи соціального захисту особливо відчувають діти, які проживають у сільській місцевості, крім того всю країну сколихнув закон про закриття шкіл в сільській місцевості. Хоча традиційно село характеризувалося суворішим громадським контролем за долею дітей-сиріт, поширення таких явищ, як "діти вулиці", є незаперечним доказом ослаблення

виховної ролі сільської громади. Це свідчить про руйнування традиційних форм місцевого самоврядування та системи опіки, коли дитина, що осиротіла, ніколи не залишала меж громади, а міцні родинні зв'язки та інститут хрещених батьків забезпечували їй підтримку [4].

Важливим показником становища дітей є їхнє здоров'я. Аналіз статистичних даних та результатів медико-соціальних досліджень показує, що ситуація зі здоров'ям дітей в Україні залишається складною. Згідно з даними Міністерства охорони здоров'я України, захворюваність дітей віком до 14 років постійно зростає у порівнянні з 2022 роком [6].

В умовах сучасності проблема поліпшення становища дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, набуває особливої значущості. Її вирішення залежить не тільки від конкретної особи чи громади, що може взяти на себе опіку, але й від скоординованої діяльності громадських інститутів, які беруть участь у вихованні та соціалізації дітей. Спеціальний захист дітей, а також забезпечення їхнього нормального фізичного, розумового та духовного розвитку вимагає узгодженої роботи цілої системи державних органів і служб, які можуть ефективно взаємодіяти для вирішення всіх питань соціального захисту дітей цієї категорії.

З 2005 року в Україні функціонує вертикальна система державних органів у справах дітей: Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, нині реорганізоване в Державна служба України у справах дітей – обласні – міські – районні служби [30]. Спільно з іншими міністерствами та відомствами розробляється і реалізується низка цільових державних програм, спрямованих на соціальне становлення дітей, які залишилися без батьківського піклування [8]. У 2023 році Урядом було ухвалено постанову про створення Державної служби у справах дітей. Служба у справах дітей, як центральний орган виконавчої влади, реалізовує державну політику щодо захисту прав дітей, соціальної підтримки сімей з дітьми, розвиток сімейних форм виховання і усиновлення. Сьогодні в Україні більше 7,5 млн дітей, які всі страждають від впливу російської агресії, а також понад 65 тис. дітей в Україні є сиротами або позбавлені батьківського

піклування. Всі діти потребують соціальної підтримки, незалежно від того, де вони виховуються – в рідній, чи прийомній родині [5].

В Україні створили орган, який опікуватиметься забезпеченням прав кожної дитини, у тому рахунку її права на життя в родині, та якісною роботою установ і органів, відповідальних за піклування про дитину. Україна – не для інтернатів, як справедливо відзначає Президент. Тому посилюється координація органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, служб у справах дітей, з тим, щоб кожна дитина змогла відчувати батьківську любов.

Серед ключових завдань Державної служби у справах дітей – координація надання соціальної підтримки та соціальних послуг сім'ям з дітьми (в тому числі тим, над якими встановлено опіку чи піклування), прийомним сім'ям, сім'ям патронатних вихователів, дитячим будинкам сімейного типу та усиновлювачам.

Також служба здійснюватиме моніторинг за дотриманням місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами й організаціями, фізичними особами законодавства щодо захисту прав дітей. Фахівці понад 1400 територіальних громад в Україні зможуть отримувати методичну допомогу щодо налагодження дієвої системи захисту дітей в громаді.

Крім того, служба здійснюватиме безпосередню взаємодію з дипломатичними установами України за кордоном, щоб забезпечити дотримання прав дітей–громадян України та їх повернення на Батьківщину.

Також розробляється програма державної підтримки програм і проєктів молодіжних і дитячих громадських організацій. Створюється відповідна база для наукового, інформаційно-методичного та кадрового забезпечення державної політики із захисту прав дітей. Таким чином, формується державна політика щодо захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як особливої соціально-демографічної групи, що має специфічні потреби та запити. У зв'язку з цим необхідно активізувати розроблення економічних, соціальних та правових заходів для повного задоволення потреб цих дітей [12]. Активізувати роботу з попередження та виявлення таких соціальних явищ, як

дитяча бездоглядність, безпритульність, жебрацтво та бродяжництво. На сьогоднішній день з боку державних установ соціальний захист дітей, які залишилися без сімейного оточення, забезпечують центри соціально-психологічної реабілітації [28].

Специфіка державної політики щодо дітей у сучасних умовах полягає, перш за все, у зменшенні на них негативного впливу спричиненого повномасштабним вторгненням в Україну росії. У зв'язку з цим, державна соціальна політика щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування кардинально змінена.

Інституційні форми виховання тепер замінюються різними формами сімейного виховання, незалежно від віку чи статі дитини. До них належать усиновлення, опіка, піклування, патронатні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї. Влаштування дитини до державного закладу залишилось у минулому всі діти влаштовуються спочатку у патронатні, а потім прийомні сім'ї, які беруть на себе обов'язки з виховання дитини [25].

Отже, основними засадами державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є:

- створення умов для реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї;
- виховання та утримання дітей за принципом родинності;
- сприяння на державному рівні усиновленню та створення системи заохочення й підтримки для усиновлювачів;
- пріоритет сімейних форм виховання;
- захист майнових, житлових та інших прав і інтересів дітей;
- створення належних умов для їхнього фізичного, інтелектуального та духовного розвитку, а також підготовка до самостійного життя;
- забезпечення права на здоровий розвиток та надання соціально-правових гарантій;
- створення умов для надання психологічної, медичної та педагогічної допомоги;
- формування системи соціальної адаптації;

- надання можливості вільного вибору професії, яка відповідає потребам та бажанням дитини, а також попиту ринку праці;
- належне матеріально-технічне забезпечення незалежно від форми утримання [1].

Також передбачається сприяння в отриманні допомоги від громадських організацій, благодійних міжнародних та вітчизняних фондів, підприємств різної форми власності, банківських установ, спортивних клубів та інших організацій [26]. Саме громадські організації та благодійні фонди допомагають сьогодні вижити сім'ям в яких виховуються діти-сироти та діти які позбавлені батьківського піклування. Завдяки гуманітарній допомозі цих недержавних установ дитячі будинки сімейного типу та патронатні сім'ї отримують продукти харчування, засоби гігієни та ліки.

Терміново потрібно переглянути механізм виплати державної допомоги батькам вихователям, після того як функції виплат перейшли до пенсійного фонду України виплати батькам почали затримувати на 4-5 місяців, що дуже ускладнює утримання дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування батьками-вихователями. Нажаль, під час здійснення реформ поважні особи в Міністерствах не розуміють що прийняття цих реформ може погіршити становище дітей сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. Напрацьований роками механізм легко знищити і в наслідок цього тисячі сімей залишаться без можливостей повноцінно виховувати та годувати дітей, які і так багато зазнали лиха в своєму житті.

1.2 Міжнародний досвід соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Сучасна політика у сфері захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у більшості розвинених країн базується на принципі

деінституалізації. Цей підхід передбачає поступову відмову від великих інтернатних закладів, таких як дитячі будинки та школи-інтернати, на користь сімейних форм виховання. Глобальна реформа спрямована на забезпечення кожній дитині права на життя у сім'ї або в умовах, максимально наближених до сімейних, що відповідає основним положенням Конвенції ООН про права дитини.

Цей перехід став наслідком численних досліджень, які підтвердили негативний вплив інституційного виховання на фізичний, емоційний та інтелектуальний розвиток дитини. В умовах інтернату діти часто страждають від відсутності індивідуальної уваги, емоційного зв'язку з дорослими та можливості розвивати соціальні навички, необхідні для успішної адаптації у суспільстві. Тому міжнародна спільнота визнала, що найкращим середовищем для виховання дитини є саме сім'я, незалежно від її типу – біологічна, прийомна, опікунська чи патронатна [2].

На міжнародному рівні зусилля спрямовані на три ключові напрями: профілактику сирітства, розвиток сімейних форм виховання та соціальний супровід. Профілактика передбачає надання допомоги кризовим сім'ям, щоб запобігти вилученню дитини. Розвиток сімейних форм – це створення різноманітних моделей, які можуть замінити інтернати. Соціальний супровід забезпечує підтримку як біологічним, так і прийомним батькам, допомагаючи їм впоратися з труднощами та ефективно виховувати дітей [15].

Країни Європейського Союзу є лідерами у впровадженні політики деінституалізації. Їхній досвід демонструє, як можна ефективно замінити інтернати сімейними формами виховання.

Скандинавські країни (Швеція, Норвегія, Данія) відомі своєю прогресивною соціальною політикою, спрямованою на підтримку сім'ї. Вже багато років тому вони майже повністю відмовилися від традиційних інтернатів. Основною формою влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, є прийомні сім'ї (foster families).

Система працює за принципом профілактики. Насамперед, соціальні служби (в Норвегії це служба «Барнварн») інтенсивно працюють з біологічними сім'ями, які перебувають у кризі. Допомога може включати психологічні консультації, матеріальну підтримку та навчання батьківським навичкам. Мета – не допустити вилучення дитини. Якщо вилучення все ж необхідне, дитину поміщають у патронатну сім'ю лише на короткий період. Це дозволяє уникнути травматичного досвіду, пов'язаного з перебуванням у великому закладі. Якщо повернення дитини до біологічної сім'ї неможливе, її влаштовують у прийомну родину на довготривалій основі. Прийомні батьки отримують стабільну фінансову допомогу від держави, а також постійний соціальний супровід з боку кваліфікованих фахівців.

Скандинавська модель відрізняється високим рівнем державного контролю та значним фінансуванням, що забезпечує належні умови для розвитку дитини.

Німеччина також зосереджена на запобіганні соціальному сирітству. У країні діє розгалужена мережа установ, що надають соціальну, педагогічну та психологічну допомогу сім'ям і там чітко працює система «першої допомоги». Соціальні служби можуть втрутитися на ранніх етапах, коли сім'я стикається з проблемами (наприклад, безробіття, хвороба, конфлікти), надаючи консультації, направляючи до фахівців або допомагаючи з пошуком роботи. Якщо дитина залишається у біологічній сім'ї, але є ризик, соціальні працівники регулярно відвідують родину, щоб контролювати ситуацію та надавати підтримку. Це дозволяє батькам не втратити дитину, а дитині – не залишитися без родини. Щодо прийомних сімей слід зазначити наступне: якщо вилучення неминуче, пріоритет віддається прийомним сім'ям. Соціальний супровід є обов'язковим і для таких родин. Сім'ї-вихователі отримують постійну методичну та психологічну підтримку від соціальних служб, що допомагає їм справлятися з труднощами виховання дитини з травматичним досвідом.

Німецький підхід показує, що інвестиції в профілактику та супровід є ефективнішими, ніж подальше утримання дітей в інтернатах.

У Великій Британії ключовою моделлю є патронатна опіка (foster care), яка існує вже кілька століть. Ця система передбачає тимчасове розміщення дитини в сім'ї патронатного вихователя, який отримує фінансову компенсацію за свою роботу.

Тимчасовий характер. Головна особливість foster care – його тимчасовість. Мета – надати дитині безпечне середовище, поки вирішується її доля: чи вона повернеться до біологічної сім'ї, чи буде усиновлена.

Країни Європейського Союзу є лідерами у впровадженні політики деінституалізації. Їхній досвід демонструє, як можна ефективно замінити інтернати сімейними формами виховання, акцентуючи увагу на профілактиці сирітства та соціальному супроводі.

Скандинавські країни (Швеція, Норвегія, Данія) відомі своєю прогресивною соціальною політикою, спрямованою на підтримку сім'ї. Вже багато років тому вони майже повністю відмовилися від традиційних інтернатів. Основною формою влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, є прийомні сім'ї (foster families). Патронатні вихователі проходять ретельний відбір, навчання та отримують постійний супровід від агенцій, як державних, так і приватних. Їхня роль – не просто надати дах над головою, а створити стабільну та підтримуючу атмосферу, допомагаючи дитині подолати травми минулого [44].

Досвід Великої Британії демонструє, що завдяки інтенсивній роботі з біологічними сім'ями, більшість дітей, які потрапляють у патронатну сім'ю, повертаються до своїх батьків. Це підтверджує ефективність профілактики та супроводу.

Варто розглянути досвід Італії та Польщі. Ці країни, як і Україна, мали велику кількість інтернатних закладів, але завдяки послідовній політиці змогли значно скоротити їхню кількість. Їхній досвід є особливо цінним для України.

В Італії робиться акцент на сімейних моделях. Італійське законодавство віддає перевагу влаштуванню дітей у сімейні форми виховання. Інтернати дозволені лише як тимчасовий захід, і лише для підлітків. Основні форми – це

прийомні сім'ї (*affido familiare*) та будинки сімейного типу (*case famiglia*), які є невеликими закладами, де діти проживають у сімейній атмосфері з вихователями.

У Польщі реформа здійснилась як частина євроінтеграції. Польща активно реформувала свою систему соціального захисту дітей після вступу до ЄС. Було закрито багато великих інтернатів, а дітей перевели у менші, так звані, «сімейні дитячі будинки» або ж у прийомні сім'ї. Також було посилено роботу із запобігання сирітству, що призвело до значного скорочення кількості вилучень дітей з біологічних сімей.

Таким чином, досвід Скандинавських країн, Італії та Польщі демонструє, що навіть за умов, схожих на українські, можна досягти значних успіхів у деінституалізації та створити сучасну, ефективну систему захисту прав дитини. Патронатні вихователі проходять ретельний відбір, навчання та отримують постійний супровід. Їхня роль – не просто надати дах над головою, а створити стабільну та підтримуючу атмосферу [46].

Досвід Великої Британії демонструє, що завдяки інтенсивній роботі з біологічними сім'ями, більшість дітей, які потрапляють у патронатну сім'ю, повертаються до своїх батьків протягом 6-9 місяців. Це підтверджує ефективність профілактики та супроводу [47].

США мають схожий до європейського підхід, але з деякими своїми особливостями, що пов'язано з федеративним устроєм країни.

Система *foster care* у США є однією з наймасштабніших у світі. Вона охоплює понад пів мільйона дітей [48].

Діти, які перебувають у системі *foster care*, утримуються за рахунок державних коштів, що виділяються прийомним сім'ям. Розмір виплат залежить від штату, віку дитини та її особливих потреб.

Кандидати на патронатних батьків проходять обов'язкове навчання та сертифікацію. За ними закріплюється соціальний працівник, який постійно контролює умови виховання.

Головний пріоритет системи насамперед це найкращі інтереси дитини. Якщо повернення до біологічної сім'ї неможливе, дитину переводять у статус, придатний для усиновлення.

Система foster care в США є гнучкою, але має й свої недоліки, зокрема велику кількість змін сімей, що може бути травматичним для дитини.

У США, як і в Європі, акцент робиться на профілактиці. Служби захисту дітей працюють над тим, щоб зберегти сім'ю, надаючи їй необхідну підтримку. Соціальні служби надають допомогу сім'ям, що опинилися в складних життєвих обставинах, ще до того, як ситуація загостриться. Це може бути допомога з пошуком житла, психологічні консультації чи інші соціальні послуги. Також У США активно залучаються неурядові організації, церковні громади та волонтери, які надають допомогу кризовим сім'ям. Це дозволяє охопити більшу кількість сімей і надавати їм більш різнобічну підтримку. Навіть після усиновлення, сім'ї можуть отримувати державну допомогу та соціальний супровід, щоб забезпечити успішну адаптацію дитини в новій родині [11, 49,50,51].

Аналіз міжнародного досвіду свідчить, що успішна система соціального захисту дітей-сиріт повинна бути побудована лише на сімейних формах виховання. Головні завдання служб у справах дітей полягають у наступному:

- пріоритет сімейних форм виховання: Україна повинна продовжувати рух до повної деінституалізації, розвиваючи усиновлення, прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу;

- акцент на профілактиці: запобігання сирітству через надання допомоги біологічним сім'ям є більш ефективним, ніж подальше виховання дитини в інтернатній системі. Необхідно посилити роботу соціальних служб і громадських організацій у цьому напрямі;

- системний соціальний супровід: потрібно створити ефективну систему супроводу для всіх форм сімейного виховання. Це дозволить прийомним батькам справлятися з труднощами, а дітям – краще адаптуватися;

– інтегрована модель: ідеальна модель поєднує в собі найкращі практики. Це поєднання раннього втручання, що допомагає сім'ї, з розвиненою мережею сімейних форм виховання та постійним супроводом [52,53,54].

Імплементация цих принципів дозволить Україні створити дієву та гуманну систему соціального захисту дітей-сиріт, яка відповідатиме найкращим світовим стандартам.

Країни Балтії – Естонія, Латвія та Литва – є яскравим прикладом успішного переходу від радянської інтернатної системи до сучасної, орієнтованої на сімейні форми виховання. Ці країни, як і Україна, мали велику кількість дитячих будинків, але завдяки послідовній політиці змогли значно скоротити їх кількість.

Основні елементи їхньої реформи включають:

– поступовий перехід, реформи в країнах Балтії не були миттєвими, вони проходили поетапно, з чітким планом та розподілом ресурсів. Це дозволило уникнути хаосу та забезпечити стабільність для дітей;

– розвиток послуг на місцевому рівні, коли замість великих державних інтернатів, були створені невеликі центри та послуги на рівні громади, що забезпечують соціальний супровід та допомогу сім'ям у кризових ситуаціях. Це дозволило підтримувати родини ще до того, як виникне потреба у вилученні дитини;

– підготовка прийомних батьків, було інвестовано значні кошти в програми навчання та підтримки прийомних батьків, які тепер є ключовим елементом системи захисту дітей. Це дало змогу забезпечити дітей кваліфікованими та емоційно стабільними опікунами.

Так в Естонії більшість інтернатів вже закриті, а діти переведені в малі сімейні будинки на 6–8 дітей, що забезпечують індивідуальний підхід до них. У Латвії та Литві також відбувається активний розвиток прийомних сімей та опіки над дітьми, а державні програми заохочують місцеві громади долучатися до процесу. Таким чином, досвід країн Балтії демонструє, що навіть за умов, схожих на українські, можна досягти значних успіхів у деінституалізації та створити сучасну, ефективну систему захисту прав дитини.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ СТАНУ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

2.1 Організаційно-правові засади діяльності органів виконавчої влади, уповноважених реалізовувати державну політику щодо соціального захисту дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування.

Організаційно-правові засади діяльності органів виконавчої влади щодо соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, визначаються Законом України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування". Цей закон, а також Конституція України, Цивільний та Сімейний кодекси, Закон України "Про охорону дитинства", встановлюють державне забезпечення, розробку цільових програм, встановлення опіки, піклування та сприяння сімейним формам влаштування дітей [23].

До ключових аспектів, що визначають діяльність органів виконавчої влади, уповноважених реалізовувати державну політику щодо соціального захисту дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування можна віднести:

- повне державне забезпечення, коли держава гарантує повне забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа.
- розробка та реалізація органами виконавчої влади та місцевого самоврядування цільових програм для поліпшення соціального захисту цих дітей, в межах бюджетних асигнувань;
- забезпечення захисту особистих, житлових, майнових прав та інтересів дітей, які залишилися без батьківського піклування;
- створення органами державної влади сприятливих умов для встановлення опіки та піклування над дітьми, що залишилися без батьківської опіки.

Держава бере на себе зобов'язання щодо повного фінансового забезпечення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб, які належать до цієї категорії [18]. Законодавчо встановлено, що матеріальне утримання та допомога, що надаються таким дітям, не можуть бути нижчими за мінімальні стандарти, необхідні для забезпечення їхнього належного фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку. Цей рівень життя повинен відповідати або перевищувати встановлений прожитковий мінімум для відповідних категорій осіб [20]. Право на повне державне забезпечення у навчальних закладах надається дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, до досягнення ними вісімнадцяти років, а також особам з їх числа, які продовжують навчання, – до 23 років або до моменту закінчення відповідного навчального закладу. Окрім повного державного забезпечення, зазначеним категоріям учнів та студентів (крім військових навчальних закладів, ліцеїв та деяких профільних служб) виплачується соціальна стипендія. Курсанти військових та профільних навчальних закладів (включно з МВС, СБУ, ДПСУ, ДСНС, ДКВС та іншими) та ліцеїсти отримують посадовий оклад, який становить не менше 150% прожиткового мінімуму для дітей відповідного віку, а після 18 років — не менше 150% прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Крім того, їм виплачується 100% заробітної плати, отриманої під час виробничого навчання чи практики. Зазначені розміри соціальної стипендії та посадового окладу також поширюються на учнів та студентів, які у віці 18–23 років залишилися без батьків (внаслідок їхньої смерті, загибелі, оголошення померлими чи зникнення безвісти). Порядок виплати та кінцевий розмір цієї соціальної підтримки регулюється Кабінетом Міністрів України. Випускники навчальних закладів із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, обов'язково забезпечуються за кошти навчального закладу (або відповідної установи) одягом, взуттям, а також отримують одноразову грошову допомогу, розмір якої має бути не менше шести прожиткових мінімумів для їхнього віку. Нормативи на забезпечення одягом і взуттям затверджуються Кабінетом Міністрів України,

але випускникам може бути видана грошова компенсація, якщо вони виявлять таке бажання. Особи, які навчаються і належать до категорії дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування, мають право на щорічну допомогу для придбання навчальної літератури. Розмір такої допомоги еквівалентний не менше ніж трьом їхнім місячним соціальним стипендіям або посадовим окладам і виплачується за рахунок навчального закладу протягом 30 днів після початку навчального року. Якщо студенту, що належить до цієї категорії, надається академічна відпустка за медичним висновком, за ним зберігається повне державне забезпечення та виплата стипендії, при цьому навчальний заклад несе відповідальність за сприяння в організації його лікування.

Випускники навчальних закладів із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, отримують комплексну підтримку, яка охоплює забезпечення одягом та взуттям, нормативи видачі якого затверджуються Кабінетом Міністрів України, а також одноразову фінансову допомогу. Ця грошова допомога встановлюється у розмірі, що не може бути меншим за шість прожиткових мінімумів, розрахованих для осіб відповідної вікової групи. При цьому існує гнучка можливість: випускники мають право обрати грошову компенсацію замість отримання одягу та взуття в натуральному вигляді, якщо це відповідає їхнім потребам та бажанням [23].

Централізація та методологічне керівництво у сфері соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладені на спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді. Його функції полягають у координації діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування. Крім того, цей орган гарантує дотримання законодавчих норм щодо процедур встановлення опіки, піклування, усиновлення та застосування всіх інших законних форм влаштування дітей, передбачених чинним законодавством. До органів опіки та піклування відносяться державні районні адміністрації, державні адміністрації районів у місті Києві, а також виконавчі органи міських, сільських та селищних рад. Усю практичну роботу, включаючи

безпосереднє ведення справ та координацію діяльності щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, здійснюють служби у справах дітей.

У контексті підвищення ефективності соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, важливою стратегічною основою є Указ Президента України "Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей" від 11 липня 2005 року № 1086. У цьому Указі чітко визначено, що пріоритетним напрямком є створення адекватних умов для соціально-психологічної адаптації зазначених дітей, забезпечення реалізації їхнього невід'ємного права на виховання у сімейному середовищі та сприяння їхньому здоровому розвитку. Крім того, в документі окреслено шляхи реформування існуючої системи закладів усіх форм власності, призначених для тимчасового чи постійного перебування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [37].

Ключові напрямки цієї діяльності були детально обґрунтовані у Концепції Державної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Ця Концепція була офіційно схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 р. № 1242. Логічним продовженням цього реформування в Україні стало затвердження цільової Державної соціальної програми реформування закладів для цієї вразливої категорії дітей. Важливо зазначити, що ця цільова програма отримала попереднє схвалення з боку більшості зацікавлених органів центральної та місцевої виконавчої влади, що свідчить про міжвідомчу підтримку та системний підхід до цього питання.

У межах реалізації Державної програми та пов'язаних з нею регіональних програм, що розробляються місцевими органами влади, передбачено широкий спектр заходів, які виходять за рамки лише реформування, перепрофілювання чи зміни ідеології діяльності інтернатних закладів. Фактично, йдеться про впровадження комплексної системи діяльності, спрямованої на вирішення проблеми сирітства [38]. Ключове місце у цьому процесі займає запобігання втраті дитиною сімейного оточення, що є пріоритетним напрямком. Додатково активно стимулюється усиновлення дітей громадянами України, підвищується

ефективність та якість процедур встановлення опіки та піклування. Невід'ємною складовою є створення та подальше функціонування мережі сімейних форм виховання, що включає дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї. Паралельно забезпечується державна фінансова підтримка дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом запровадження єдиного механізму соціальної підтримки, який має діяти в усіх регіонах України. Це вимагає докорінної перебудови роботи державних інтернатних закладів та формування нових установ для дітей-сиріт, умови проживання в яких максимально наближені до сімейних та родинних. При цьому головним визнанням держави є аксіома, що для повноцінного та гармонійного розвитку критично важливо забезпечити право кожної дитини на зростання саме у сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові та розуміння, а також на підготовку до самостійного життя у суспільстві.

Орієнтовний термін, протягом якого планувалося здійснити реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, був визначений як період 2020–2025 років. Основна мета програми полягає у створенні умов, необхідних для повноцінної реалізації державних гарантій та конституційних прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на основі чітко визначених принципів. Ці принципи включають: здійснення реформування в інтересах кожної окремої дитини; обов'язкове прийняття рішень щодо дитини на основі комплексної та всебічної оцінки її індивідуальних потреб; пріоритетність влаштування дитини зі статусом сироти або позбавленої піклування, як правило, саме в сімейні форми виховання. Також встановлено, що влаштування дітей перших років життя до інтернатних установ дозволяється виключно у разі крайньої потреби дитини у спеціалізованому медичному чи доглядовому забезпеченні. При цьому переміщення дитини-сироти з одного закладу до іншого допускається лише у крайніх випадках, якщо не існує можливостей поліпшити ситуацію для дитини іншим шляхом, а також суворо дотримується принцип родинного походження при влаштуванні дітей, які походять з однієї сім'ї.

Згідно з чинним законодавством, витрати на утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, фінансуються з державного та обласних бюджетів, незалежно від форми влаштування: чи то сім'ї опікунів, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, чи державні заклади. У разі зміни форми влаштування таких дітей або осіб із їх числа дозволяються трансферти між бюджетами різних рівнів. Вартість повного державного забезпечення у грошовому еквіваленті для дітей різних вікових груп (від народження до 3-х, 3–7, 7–10, 10–14, 14–18 років) та для осіб із числа сиріт до двадцяти трьох років визначається відповідно до Закону України "Про прожитковий мінімум". Проте, при порівнянні конкретного фінансового забезпечення дітей, які перебувають у державних закладах, та тих, що виховуються у сімейних формах, спостерігається суттєва різниця. Для фінансування утримання дітей у сімейних формах виховання з 2006 року виділяється спеціальна державна цільова субвенція. Крім того, аналіз бюджетних кошторисних призначень, які щорічно затверджуються для інтернатних закладів, показує, що хоча обсяг фінансування залежить від кількості дітей та суми на утримання однієї дитини, близько 80% коштів витрачається не безпосередньо на дитину, а на заробітну плату персоналу, оплату енергоносіїв, придбання медичних препаратів та харчування. Враховуючи також, що результативність виховного впливу сім'ї та державної установи неможливо порівняти, органи влади отримали дієвий механізм для більш результативного влаштування дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування.

Необхідно детально розглянути організаційно-правові засади діяльності органів виконавчої влади у процесі вирішення питань, що стосуються дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, особливо коли йдеться про дітей з багатодітних сімей різного віку. Історично склалося так, що дітей з однієї родини часто влаштовували до різних закладів: немовлята та малюки до 3–4 років потрапляли до будинків дитини системи охорони здоров'я; діти віком 4–6 років, залежно від стану здоров'я, направлялися до дошкільних закладів системи освіти чи соціального захисту; а після 6–7 років – до освітніх установ, як-от

загальноосвітні чи спеціалізовані школи-інтернати. Така практика призводила до того, що діти, вилучені з сім'ї, направлялися до різних закладів і, як наслідок, втрачали свої родинні зв'язки. У випадках, коли з родини вилучалося четверо-п'ятеро дітей, органи влади часто надавали дозвіл на розрив родинних зв'язків бажаним усиновителям. Нерідко підставою для такого дозволу слугував той факт, що діти перебували у різних установах і через це, нібито, "не родичалися", хоча об'єктивно вони не мали фізичної можливості підтримувати зв'язок. Виховані окремо, такі діти часто не розуміли суті родинних почуттів [3].

Проте сучасні умови та можливості щодо утримання та виховання дітей дозволяють органам влади, опіки та піклування вирішувати питання дітей із багатодітних сімей виключно в їхніх інтересах, зберігаючи родинні зв'язки. З'явилася реальна можливість або одразу влаштувати таких дітей разом, або ж зібрати їх з різних державних закладів під одним дахом. Це стало можливим завдяки існуванню дитячих будинків сімейного типу (ДБСТ), які, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 564 "Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу" [29], функціонують практично в усіх регіонах України. Батьки-вихователі у ДБСТ є законними представниками своїх вихованців, фактично замінюючи їм батьків. Вони захищають права та інтереси дітей в органах державної влади, включно із судовими, виступаючи як опікуни або піклувальники, без необхідності отримання спеціальних додаткових повноважень. Прагнення державних органів влади забезпечити дитині умови для виховання у сім'ї також підтримується основними положеннями, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565 "Про затвердження Положення про прийомну сім'ю".

Таким чином, головні завдання програми реформування системи інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є багатоаспектними та включають: посилення превентивної роботи та підтримку сімей з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах, з особливою увагою до молодих сімей; реалізацію права дітей-сиріт та дітей,

позбавлених батьківського піклування, на виховання у сім'ї, бажано у територіальній громаді за місцем їхнього походження; запровадження рівних умов фінансового забезпечення цієї категорії дітей, незалежно від обраної форми утримання та виховання; підвищення відповідальності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за ефективність соціального захисту дітей; поширення сімейних форм влаштування дітей; удосконалення системи надання соціальних послуг, а також соціальних виплат та допомог сім'ям з дітьми; реформування умов утримання та виховання дітей-сиріт; забезпечення соціального супроводу дітей після завершення ними навчання або виходу з різних форм влаштування; гарантування підготовки та перепідготовки фахівців для роботи у закладах, а також з усиновлювачами, опікунами/піклувальниками, батьками-вихователями та прийомними батьками; і, нарешті, забезпечення функціонування оптимальної мережі закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з умовами виховання, максимально наближеними до сімейних та родинних [9, 17, 41, 42].

Очікувані результати від успішної реалізації Програми дозволять досягти низки важливих соціальних та правових цілей. Насамперед, буде забезпечено належне дотримання державних гарантій та конституційних прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Крім того, очікується скорочення кількості дітей, які вилучаються із сімейного середовища. Це супроводжуватиметься посиленням відповідальності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо забезпечення соціально-правового захисту дитячого населення. Важливим показником буде обмеження кількості дітей, яких направляють до закладів інтернатного типу, за винятком тих випадків, коли дитина потребує спеціалізованого догляду. У той же час, прогнозується збільшення кількості дітей, успішно реінтегрованих у свої біологічні родини, а також зростання числа усиновлених дітей громадянами України, що сприятиме піднесенню престижу та авторитету сімей усиновителів у суспільстві. Очікується також збільшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які будуть влаштовані у сімейні форми

виховання за місцем їхнього походження. Це передбачає реформування системи шкіл-інтернатів, призначених для цієї категорії дітей, шляхом створення умов проживання та виховання, які будуть максимально наближені до сімейних та родинних. Нарешті, виконання Програми забезпечить умови для реалізації права дитини на збереження або поновлення контакту з її біологічною родиною та родинним оточенням, незалежно від обраної форми влаштування, за умови, що це не завдає шкоди інтересам дитини.

2.2 Узагальнення досвіду роботи органів виконавчої влади, які вирішують питання щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування.

Служби у справах дітей відповідають за безпосереднє ведення справ та координацію діяльності, що стосується дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Служби у справах дітей активно беруть участь у впровадженні заходів із соціально-правового захисту цих дітей, несуть відповідальність за дотримання їхніх прав та інтересів, а також координують відповідну діяльність. До основних заходів, які здійснює служба у справах дітей, належать: оформлення документів на усиновлення та застосування інших законних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; оформлення клопотань щодо переведення цих дітей на інші форми влаштування; контроль за умовами влаштування та утримання дітей, а також моніторинг діяльності щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; та здійснення інших необхідних заходів щодо цієї категорії дітей.

Структура та штатна чисельність працівників служби у справах дітей обласних (військових) державних адміністрацій, міських рад та районних у місті адміністрацій регулюється низкою законів України, включаючи Закони "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для

неповнолітніх" (від 8 липня 1999 року № 864 та наступні зміни 2003 року) та Закону "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" (2007 р.). Штат визначається залежно від кількості дитячого населення на відповідній адміністративно-територіальній одиниці: нормативний розрахунок передбачає одного працівника на 2 тисячі дітей у сільській місцевості та на 4 тисячі дітей у місті [19, 34].

З набранням чинності Закону України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" від 13 січня 2005 року N 2342-IV, на ССД районних державних адміністрацій, міських рад та районних у місті рад були покладені додаткові обов'язки, пов'язані з процедурами усиновлення, опіки та піклування. Згідно зі статтею 12 цього Закону, для ефективного виконання функцій з опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, у складі ССД повинен бути створений окремий підрозділ. Штатна чисельність такого підрозділу встановлюється відповідно до кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, але не може бути меншою за двох осіб.

Аналіз даних Харківського обласного статистичного управління станом на 1 січня 2025 року свідчить, що на території області проживає 430 000 дітей віком до 17 років. Загальна кількість ССД в області становить 73 одиниці, включаючи 1 обласну, 7 районних, 9 районних у місті Харків та 56 у територіальних громадах. На початок 2025 року у цих службах фактично працює 273 особи. Водночас, згідно з чинним законодавством, нормативна потреба в працівниках ССД у Харківській області мала б складати 233 особи. Фактична чисельність у 187 працівників (у розрізі райдержадміністрацій, міських рад та районних у м. Харкові рад) становить лише 81% від нормативного забезпечення. Окремі підрозділи для виконання функцій опіки та піклування створені у складі всіх 73 служб у справах дітей. Проте, загальна кількість працівників цих підрозділів на початок 2025 року складає 273 особи.

При постійному зменшенні в області дитячого населення, загальна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – 4061 дитина, з них під опікою 2857. Станом на 1 січня 2025 року в області налічується 4061 зазначених категорій дітей, із яких 2857 під опікою, 4061 дитина знаходяться у дитячих будинках сімейного типу та патронатних сім'ях. У 2016 році в Україні на законодавчому рівні закріпили поняття тимчасового догляду – патронат над дитиною. Через сім років існування цієї послуги в нашій країні з'явилося близько 300 сімей, де дітей можуть взяти під патронат. Але потреба у рази більша, до повномасштабного вторгнення росії в Україну щороку 8000 дітям була потрібна підтримки патронатних вихователів, а зараз, під час воєнних дій, ще більше дітей стають сиротами. Слово «патронат» використовували ще у Давньому Римі. Походить від латинського *patronatus* – заступництво.

В українському сімейному законодавстві, патронат над дитиною (сімейний патронат) – це комплексна послуга, що передбачає тимчасовий догляд, виховання та реабілітацію дитини в сім'ї патронатного вихователя. Дитина чи діти живуть під патронатом у період подолання батьками складних життєвих обставин та/або у період ухвалення рішення щодо подальшої долі дитини (усиновлення, влаштування до прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, під опіку тощо). Ще патронат можна визначити як соціальну послугу, що оплачується з державного бюджету. У патронатних сім'ях дитина проходить реабілітацію про неї турбуються та готують до усиновлення чи іншої форми сімейного виховання. Завдяки роботі патронатних вихователів, у родину діти приходять соціалізацію та ресоціалізацію одночасно.

Офіційне визначення послуги патронату над дітьми закріплене у Сімейному кодексі України. Також діяльність патронатних вихователів регламентує:

- Сімейний кодекс України;
- Цивільний кодекс України;
- Цивільно-процесуальний кодекс України;
- Закон України «Про охорону дитинства»;

- Конвенція про права дитини;
- Європейська Конвенція про здійснення прав дітей.
- Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2021 року № 893 «Деякі питання захисту прав дитини та надання послуги патронату над дитиною».

Така соціальна послуга як патронат надзвичайно важлива і необхідна! Це дає змогу уникнути дитині зайвого стресу і травмування, дитина опиняється в родинному колі, а не в державному закладі, де чужі дорослі люди та багато дітей. Навіть якщо є потреба перебувати в лікарні на обстеженні чи лікуванні дитина буде з патронатним вихователем, тобто з одним дорослим, який про неї піклується та небайдужий до неї. Для дитини що зазнає переміщення дуже важливо опинитися у родині, а потім продовжити свій шлях в постійну сімейну форму влаштування, з вірою в дорослих, а не з розчаруванням.

Відповідно до ст. 255 Сімейного кодексу України патронатний виховатець зобов'язаний забезпечити дитину житлом, одягом та харчуванням (на це держава виділяє кошти – в залежності від віку від 2,5 прожиткового мінімуму на місяць); створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку; забезпечити надання чи доступ до послуг, визначених договором про патронат над дитиною; сприяти контактам дитини з батьками, іншими законними представниками, родичами, крім випадків, коли батьки позбавлені батьківських прав або в судовому порядку обмежені у праві спілкування з дитиною.

Патронатним вихователем може бути повнолітні громадяни України, які мають досвід виховання дитини та відповідні житлові умови для надання послуг з догляду, виховання і реабілітації дитини у своєму домі. Обов'язково патронатному вихователю мають допомагати члени родини, ця допомога повинна бути добровільною допомогою помічника патронатного вихователя. Для початку роботи кандидат у патронатні вихователі і помічник повинні пройти відповідне навчання та отримати рекомендацію.

На сьогодні в загальній кількості 5021 дитина перебуває під опікою фізичних осіб і проживає в сім'ях опікунів та піклувальників. В області

нараховується 3251 опікунів (піклувальників). Як правило, це родичі дитини: 401 осіб-повнолітні брати та сестри дітей, 702- тітка або дядько, 1452 – баба або дід, 303 – інші родичі. 343 осіб не перебувають з дітьми у родинних стосунках. Громадяни, які беруть під опіку (піклування) дітей, позбавлених батьківської опіки, відповідно до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» прирівнюються в правах на грошову допомогу до біологічних батьків. Це стосується одноразової допомоги при народженні дитини та досягнення нею трирічного віку. Допомога виплачується родинам опікунів не раніше, ніж з дня прийняття рішення про оформлення опіки. Допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, не призначається в разі перебування дитини на повному державному утриманні. У разі, якщо дитина під час літніх канікул перебуває вдома з опікуном чи піклувальником, зазначена допомога призначається за повні місяці перебування дитини вдома на підставі довідки навчального закладу.

За віковою категорією опікуни складають такі групи: 18-30 років – 375 осіб; 30-40 років – 470 осіб; 40-50 років – 605 осіб; 50-60 років – 813 осіб; старше 60 років – 718 осіб. Таким чином, інститут опікунства теж потребує реформування, бо більшу кількість опікунів складають бабусі та дідусі дитини, у віці старше 50 років, до того ж ті, які не змогли належним чином виховати власних дітей. На сьогодні в Харківській області 490 дітей влаштовано і виховується у таких сімейних формах, як дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї.

На Харківщині перші дитячі будинки сімейного типу були утворені у 1989 році, прийомні сім'ї – у 2002.

У 1989 році було прийнято рішення про створення дитячих будинків сімейного типу для дітей – сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування в Харківській області. Виконавчими комітетами Куп'янської міської ради народних депутатів, Жовтневою радою народних депутатів м.Харкова було створено перші 3 дитячих будинки сімейного типу подружжів Мажара, Михайлюк та Май (1989р.). У 1990-1991 роках Київською районною радою

народних депутатів було утворено дитячі будинки сімейного типу подружжя Котляр та Кондратьєвої. За часи існування даних дитячих будинків сімейного типу в них знайшли тепло, затишок та батьківську турботу більше 50 дітей. Зараз вони самі стали батьками, наймолодші студенти вищих навчальних закладів, багато хто з них працює. Будинки сімейного типу продовжують успішно діяти: кожного року їх поповнюють нові діти. У 2006 році дитячий будинок сімейного типу Любові Іллівни Кондратьєвої реорганізовано у прийомну сім'ю: діти вирости, а разом з ними досягла пенсійного віку і мати - вихователька. Зараз вона продовжує виховувати одну дитину. Цей позитивний досвід виховання дітей було продовжено у 2012р. подружжям Юхимець (Балаклійський район), у 2013р. подружжям Ніколаєнко. З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну дитячі будинки сімейного типу залишили Харків та евакуювались у більш безпечні міста на Заході України. Сьогодні у Харківській області залишився єдиний дитячий будинок сімейного типу Марії Чупініної. Там виховується 12 дітей, з яких 9 це діти з інвалідністю.

Коли утворювалися перші дитячі будинки сімейного типу, в рішеннях, які приймалися місцевими адміністраціями головними завданнями було допомогти кожній знедоленій дитині знайти домашній затишок, батьківське тепло, почути впевненість у своїх силах, переконатись в тому, що вона не на одинці з собою. Ці завдання залишаються головними і сьогодні.

Кандидати у прийомні батьки чи батьки-вихователі в обов'язковому порядку мають пройти курс підготовки, спрямований на формування усвідомленого ставлення батьків до соціальної ролі вихователів дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування.

Відповідальність за створення прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу покладено на територіальні органи державної влади. Безпосередня робота з кандидатами, які бажають створити таку сім'ю, здійснюється місцевими службами у справах дітей.

Основна різниця між цими двома формами виховання полягає в кількості дітей та зайнятості батьків. У прийомній сім'ї виховується до 4 дітей, і при цьому

прийомні батьки можуть продовжувати працювати. Натомість у дитячому будинку сімейного типу виховується від 5 до 10 дітей, і виховання дітей-вихованців зараховується до загального трудового стажу батьків-вихователів. Щодо поняття "місце походження дитини" та його значення то у січні 2005 року Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» вперше визначив поняття «місце походження дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування». Цим місцем вважається місце проживання або перебування її біологічних батьків на момент їх смерті або виникнення обставин, що призвели до втрати дитиною батьківського піклування. Якщо батьки та місце їхнього проживання невідомі, місцем походження дитини визнається місце, де її знайшли, або місце розташування медичного закладу, де її залишили.

Це визначення є надзвичайно важливим як для дитини, так і для державних органів, оскільки воно чітко покладає на конкретні органи влади обов'язок забезпечити дитину першим робочим місцем та надати їй житло у відповідний термін. Крім того, згідно зі статтею 6 зазначеного Закону, факт перебування дитини в державному закладі не знімає з органів опіки та піклування за місцем її походження відповідальності за постійне сприяння реалізації права цієї дитини на виховання в сім'ї. Про відповідальність органів влади щодо захисту прав дітей-сиріт потрібно зазначити, що наразі в Україні діють організаційно-правові механізми, які забезпечують турботу органів державної влади та місцевого самоврядування про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. В межах своєї компетенції ці органи зобов'язані вирішувати питання щодо встановлення опіки та піклування, а також створювати інші необхідні умови для виховання дітей, які залишилися без батьківської опіки через смерть, позбавлення батьківських прав, хвороби батьків або з інших причин. Крім того, вони відповідають за захист особистих, житлових та майнових прав і інтересів як дітей, так і повнолітніх осіб з їх числа.

Зокрема, у разі втрати дитиною батьківського піклування, відповідний орган опіки та піклування має вжити всіх можливих заходів для її влаштування

до сімейних форм виховання. Це може бути усиновлення, опіка, патронатна сім'я або дитячий будинок сімейного типу.

Усиновлення вважається найбільш прийнятною та сприятливою формою влаштування дитини-сироти. Згідно зі статтею 207 Сімейного кодексу України, при усиновленні дитина приймається в сім'ю на правах рідної доньки чи сина. Для майбутніх батьків це найвища міра відповідальності за долю дитини та її повноцінний розвиток.

Законодавство визначає, що усиновлення здійснюється лише щодо дитини, яка не досягла повноліття. Його головна мета – реалізувати найвищі інтереси дитини, забезпечуючи їй стабільні та гармонійні умови життя [43].

РОЗДІЛ 3

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ РОБОТИ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ПО СОЦІАЛЬНОМУ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

3.1 Системний підхід щодо здійснення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Пріоритетний розвиток сімейних форм виховання для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не передбачає повну відмову від функціонування інтернатних закладів. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» регулює діяльність таких установ незалежно від їх підпорядкування. Виконання його вимог, зокрема, статті 18, яка обмежує максимальну кількість вихованців у закладі до 50 осіб, стимулює реформування застарілої інтернатної системи, що існує з кінця 1950-х років. Крім того, щоб уникнути дискримінації за соціальним походженням, в офіційних назвах закладів заборонено вказувати категорію дітей, які в них виховуються.

Комплексна державна підтримка надається не тільки вихованцям державних інтернатних закладів, але й дітям, які виховуються у сімейних формах, таких як опікунські сім'ї, прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу. Ця допомога також поширюється на дорослих осіб із числа дітей-сиріт.

Державна підтримка охоплює такі ключові сфери:

- матеріальна допомога для забезпечення базових потреб;
- оздоровлення в яке входить забезпечення щорічного відпочинку та оздоровлення.
- пільги на освіту у вигляді надання пільг при вступі та під час навчання у професійно-технічних і вищих навчальних закладах;

- працевлаштування: сприяння в пошуку першого робочого місця;
- забезпечення житлом після завершення навчання або досягнення повноліття.

- захист від жорстокого поводження;

- реалізація заходів для запобігання насильству та жорстокому ставленню.

Держава здійснює соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Одним з їхніх основних прав є отримання пенсії у зв'язку з втратою годувальника. Важливо, що це право діє незалежно від того, чи були діти на утриманні померлого. Пенсійні виплати також поширюються на сім'ї, в яких годувальник був офіційно визнаний безвісти зниклим.

Згідно зі статтею 44 Закону України «Про пенсійне забезпечення», пенсія для дітей, які втратили обох батьків, а також для дітей померлої одинокої матері, не може бути меншою за подвійний розмір соціальної пенсії. Якщо в сім'ї двоє або більше дітей, що втратили обох батьків, пенсія розраховується із загального заробітку обох батьків. Соціальна пенсія у разі втрати годувальника становить 100% від мінімального розміру пенсії за віком.

Згідно зі статтею 39 того ж Закону, дітям, які перебувають на повному державному утриманні, виплачується 50% від призначеної пенсії. Однак, діти, які втратили обох батьків, отримують пенсію в повному обсязі, навіть якщо вони перебувають на повному державному забезпеченні.

Окрім матеріальної підтримки, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, мають і низку інших прав. Незалежно від форми їх влаштування, вони мають право на безоплатний проїзд у приміському громадському транспорті.

Крім того, за статтею 26 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», держава зобов'язана забезпечувати щорічне безкоштовне оздоровлення таких дітей до досягнення ними 18 років.

Фінансування заходів із соціального захисту надходить із різних джерел, включаючи кошти державного та місцевих бюджетів, а також ресурси

підприємств та інші джерела, не заборонені чинним законодавством. Діяльність центральних та місцевих органів влади у сфері забезпечення якісного дитячого оздоровлення та відпочинку регулюється низкою Указів Президента України, а також щорічними постановами Кабінету Міністрів України, зокрема документом "Про організаційне і фінансове забезпечення відпочинку дітей".

Що стосується освітніх прав, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, незалежно від форми їхнього влаштування, мають право на позаконкурсний вступ до професійно-технічних та вищих навчальних закладів. В аспекті працевлаштування та соціальної підтримки випускників, держава гарантує цим особам, згідно зі статтею 43 Закону України "Про професійно-технічну освіту", забезпечення роботою за здобутою професією. У цьому процесі активну допомогу надають державні служби зайнятості, молодіжні центри праці та різні громадські організації. Випускники державних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, при офіційному працевлаштуванні мають бути забезпечені одягом, взуттям, м'яким інвентарем, знаряддям праці, а також отримати одноразову грошову допомогу у розмірі двох мінімальних заробітних плат. Центральне завдання Державного центру зайнятості полягає у пошуку вакансій та сприянні працевлаштуванню безробітних громадян, що також охоплює допомогу молоді в отриманні першого робочого місця.

Закон України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" визначає гарантований державою рівень матеріальної підтримки для сімей, які виховують дітей. Розмір та умови надання цієї допомоги залежать від таких чинників, як склад сім'ї, її доходи, а також вік і стан здоров'я дітей. Згідно з цим Законом, призначаються такі основні види допомоги: допомога по вагітності та пологах; одноразова виплата при народженні дитини; допомога по догляду за дитиною; грошові виплати батькам, які опікуються трьома і більше дітьми до 16 років; допомога по догляду за дитиною з інвалідністю; допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, спричиненою необхідністю догляду за хворою дитиною; допомога на дітей віком до 16 років (учнів до 18 років); допомога на дітей

одиноким матерям; допомога на дітей військовослужбовців строкової служби; а також допомога на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням. При цьому тимчасова допомога на неповнолітніх дітей, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, є неможливою.

Організаційно-правові основи соціальної роботи з дітьми та молоддю встановлює Закон України "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю". Об'єктами такої роботи визнаються: діти, молодь та члени їхніх сімей; професійні та інші колективи; а також соціальні групи, щодо яких ведеться соціальна робота [31]. Соціальна робота охоплює такі сфери, як громадська, економічна, освітня, виховна, культурна та оздоровча діяльність. Управління та контроль за цією роботою здійснюються на державному, регіональному та місцевому рівнях.

За даними Міністерства освіти України, для 41% випускників державних інтернатних закладів найбільше значення має вирішення житлових проблем. Згідно зі статтею 25 Закону України «Про охорону дитинства», житло, де проживали діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, зберігається за ними протягом усього періоду їхнього перебування в закладах, незалежно від того, чи проживають там інші члени сім'ї. Орган опіки та піклування за місцем проживання дитини приймає рішення про закріплення житла та призначає відповідальну особу за його збереження. Обмін або приватизація такого житла можливі лише за згоди опікунської ради та виключно в інтересах підопічного.

Для тимчасового забезпечення житлом дітей-сиріт та молоді з їх числа створені соціальні гуртожитки. Їхня діяльність регулюється Типовим положенням, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України № 878 від 8 березня 2005 року. Ця ініціатива спрямована на тимчасове влаштування молоді з числа дітей-сиріт і зараз лише починає активно розвиватися.

З 2005 року в Україні почали створювати соціальні гуртожитки. Наприклад, у Харківській області такий гуртожиток функціонує з 2007 року в

місті Люботин за рахунок державної субвенції. Він розташований поблизу робочих місць і недалеко від міста, що є зручним для молоді.

На виконання Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді постійно працюють з прийомними родинами надаючи їм допомогу в соціальній та психологічній адаптації і для підготовки до подальшого самостійного життя дітей які знаходяться під опікою.

Індивідуальні послуги надаються для розв'язання міжособистісних та внутрішньоособистісних проблем. Вони допомагають у складних життєвих обставинах, таких як залежності, проблеми зі здоров'ям, ВІЛ/СНІД, питання зайнятості та соціально-економічні труднощі.

У державній політиці щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, право дитини на виховання в сім'ї є першочерговим завданням. Сімейний кодекс України задекларував, що держава захищає кожную таку дитину та забезпечує пріоритетність сімейного виховання.

Процес усиновлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на сьогодні дуже прозорий і всі громадяни, які є потенційними претендентами на всиновлення дитини спостерігають через електронну чергу коли з'явиться їх майбутня дитина для усиновлення. Завдяки цьому вдалось перемогти корупційну складову деяких співробітників служб у справах дітей. Цей механізм розробила досвідчений фахівець з питань захисту прав дітей, народний депутат України Валентина Волинець. Всі питання щодо усиновлення регулюється такими основними документами:

- Сімейний кодекс України;
- Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»;
- Постанова Кабінету Міністрів України від 01 червня 2023 року № 576.

Ці документи визначають алгоритм дій для державних органів. Коли дитина втрачає батьківське піклування, відповідний орган опіки та піклування мають вжити всіх можливих заходів, щоб влаштувати її в сім'ю громадян України. Це може бути усиновлення, опіка, піклування, патронатна сім'я або дитячий будинок сімейного типу. Також законодавцями приділяється увага питанням утримання дітей сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. Законодавство постійно оновлюється, у 2025 році було внесено змін до Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа, у тому числі з інвалідністю, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом "гроші ходять за дитиною", а також про внесення до деяких постанов Кабінету Міністрів України змін щодо здійснення органами опіки та піклування, службами у справах дітей повноважень стосовно організації діяльності дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей та про деякі питання реалізації експериментального проекту із забезпечення догляду і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах, наближених до сімейних, на засадах співфінансування з державного бюджету та місцевих бюджетів., це зазначено в постанові Кабінету Міністрів України № 1285 від 01 жовтня 2025 р. [32,33,40].

Усиновлення або удочеріння вважається найбільш сприятливою і прийнятною формою влаштування. Згідно зі статтею 207 Сімейного кодексу України, дитина приймається в сім'ю усиновителів на правах рідного сина чи доньки. Це є найвищим ступенем відповідальності для майбутніх батьків, які беруть на себе турботу про долю дитини та її повноцінний розвиток. Усиновлення здійснюється до досягнення дитиною повноліття і спрямоване на захист її найвищих інтересів, а також на забезпечення стабільних і гармонійних умов життя.

На виконання Указу Президента України від 17.10.97 № 1153/97 та доручення Кабінету Міністрів, низкою міністерств були затверджені Правила

опіки і піклування. Ці правила регулюють усі аспекти встановлення опіки, від призначення опікунів до їхніх прав і обов'язків, а також процедури звільнення та припинення опіки.

Основними причинами сирітства є:

- війна в країні;
- економічна нестабільність та міграція;
- соціальна незахищеність населення;
- криза інституту сім'ї, що виявляється у зростанні кількості розлучень;
- відсутність ефективних механізмів державної підтримки сімей з дітьми.

Захист дітей та молоді у період їхнього духовного, морального і фізичного становлення має бути одним із ключових завдань державної стратегії. У цей час навіть тимчасові негаразди чи помилки дорослих можуть завдати шкоди і деформувати розвиток особистості. В Україні діти рівні у своїх правах, незалежно від походження, і будь-яке насильство чи експлуатація переслідуються законом. Держава також бере на себе відповідальність за утримання та виховання дітей-сиріт і підтримує благодійні ініціативи щодо них, як, наприклад, через Указ Президента України «Про Національну раду з питань благодійництва «Зігрій любов'ю дитину».

Готовність суспільства брати на виховання дітей-сиріт є важливим індикатором його відповідальності. Статистика показує, що в останні роки в Україні зростає кількість дітей, влаштованих у сімейні форми виховання. Громадська думка поступово змінюється, а досвід усиновлення стає більш популярним. Однак, незважаючи на позитивні зрушення, у системному підході до вирішення проблем дитинства досі існують значні виклики:

- низька інформованість населення, людям бракує інформації про різні форми сімейного влаштування дітей-сиріт та їхні особливості;
- відсутність узгодженого законодавства, в Україні немає єдиного кодексу законів, присвяченого захисту прав дітей-сиріт;

- недосконалість структури, хоча вертикаль управління створена, на рівні сільських та селищних рад часто відсутні підрозділи служб у справах дітей та центрів соціальних служб;
- проблеми з координацією, робота із захисту прав дітей не завжди ефективно координується на всіх рівнях;
- кадровий дефіцит: не вирішене питання з належним кадровим забезпеченням служб у справах дітей;
- недосконала статистика: існують проблеми з веденням повної та достовірної статистики щодо дітей-сиріт;
- незавершене формування єдиної бази даних: процес створення єдиного банку даних про дітей-сиріт, потенційних усиновителів та прийомних батьків ще не завершено;
- низький пріоритет на місцях, нажаль, для місцевих органів влади захист прав дітей-сиріт часто не є головним завданням, поступаючись розвитку промисловості та сільського господарства.

Державна система опіки над дітьми-сиротами, що існувала в Україні понад 80 років і була структурована таким чином, щоб забезпечити догляд, виховання, навчання та здобуття професійних навичок для цих дітей від народження до повноліття на сьогодні зазнала реформ. Реформовано більшість спеціалізованих державних закладів де було забезпечено повне утримання дітей, які залишилися без батьківської опіки. Великими кроками іде деінституціоналізація інтернатних закладів. В пріоритеті сімейні форми виховання. На сьогодні залишаються працювати лише заклади для дітей з ментальними порушеннями.

3.2 Заходи попередження сирітства в Україні

Збройний конфлікт на території України суттєво загострив проблему захисту прав дітей, які опинилися у надзвичайних життєвих обставинах. Війна

призводить до втрати батьків, фізичних та психологічних травм, зміни соціального середовища, що створює загрози для повноцінного розвитку дитини. В цих умовах роль держави та громадянського суспільства у забезпеченні соціальних гарантій, правового захисту та реабілітації постраждалих дітей є критично важливою.

З 2014 року значна кількість дітей зазнала важких психологічних та фізичних травм, деякі з них стали жертвами фізичного та сексуального насильства, а також примусового переміщення або депортації до російської федерації.

За даними Офісу Генерального прокурора України, станом на червень 2025 року, відповідно до офіційної інформації ювенальних прокурорів, 630 дітей загинули та 1960 отримали поранення, хоча справжні цифри можуть бути значно вищими через відсутність доступу до окупованих територій. Ці дані постійно оновлюються, оскільки робота з встановлення всіх постраждалих триває, особливо на тимчасово окупованих та деокупованих територіях.

Війна в Україні зумовила виникнення численних викликів у сфері захисту прав дітей, що вимагає комплексного підходу з боку державних органів та громадянського суспільства. Нерівномірний доступ до соціальних послуг, недостатнє фінансування реабілітаційних програм та правова незахищеність дітей, які стали жертвами насильства або втратили родичів, є лише частиною проблем. Актуальним питанням залишається забезпечення ефективного механізму міжвідомчої координації у наданні допомоги, розширення можливостей громадських ініціатив та підвищення ефективності державної політики у цій сфері.

Держава активно втручається у вирішення проблеми дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування, щоб сформувати відповідальне батьківство та запобігти ранньому соціальному сирітству. Мережа центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді проводить роботу серед молоді, зокрема:

- організовує школи відповідального батьківства для студентів і батьків;

- створює консультативні пункти при жіночих консультаціях і пологових стаціонарах для молодих жінок;
- проводить роботу з вагітними жінками, які мають намір відмовитися від дитини, надаючи їм підтримку;
- застосовує мобільні консультативні пункти для роботи з учнівською та студентською молоддю.

Найчастіше жінки відмовляються від новонароджених дітей через соціально-економічні проблеми, внаслідок чого виникає безробіття, скрутне матеріальне становище та відсутність житла. В наслідок низького виховного потенціалу сім'ї та несформоване відповідальне ставлення до батьківства, через вікову неготовність, коли не має бажання виховувати дитину через вік. Також це відсутність обізнаності, що тягне за собою легковажне ставлення до стосунків і незнання засобів контрацепції, незрілість, коли несформоване почуття відповідальності за свої вчинки. Не останню роль грають сімейні проблеми жінки, коли зневажливе ставлення та негативні стосунки в родині та відсутність підтримки з боку батька дитини або родичів. До цього відноситься і народження дитини з патологіями, коли дитини має тяжкі захворювання або фізичні вади. Багато з цих жінок мають алкогольну чи наркотичну залежності. Для того щоб попереджати такі явища, під час надання соціальних послуг фахівці центрів зосереджуються на психологічній та соціальній підтримці вагітних і породіль. Їхня робота спрямована на допомогу у вирішенні таких питань як:

- догляд за дитиною;
- налагодження стосунків у сім'ї та з оточенням;
- вирішення конфліктних ситуацій.

Соціальні служби допомагають у налагодженні соціальних зв'язків та надають психологічну підтримку батькам, у яких народилися діти з вадами здоров'я. Крім того, вони сприяють отриманню матеріальної та гуманітарної допомоги, допомагають в оформленні документів, отриманні реєстрації та за потреби перенаправляють до обласних центрів соціально-психологічної допомоги.

Аналіз українського законодавства щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, свідчить про його відповідність міжнародним нормам, проте існують значні прогалини. В багатьох випадках порушуються основні права цих дітей. Хоча було зроблено першу спробу систематизувати законодавство в Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», все ще існують серйозні проблеми серед яких насамперед неузгодженість законодавства, чинні нормативні акти не завжди узгоджені між собою. Відсутні дієві механізми реалізації існуючих норм на місцях.

Ці висновки ґрунтуються на аналізі підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на реалізацію прав дітей-сиріт, а також дітей позбавлених батьківського піклування, а також на аналізі ситуації на місцях.

Аналіз поточної ситуації з соціальним захистом дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на місцях сьогодні показує значні позитивні зрушення. Проте, попри досягнутий прогрес, попереду ще багато викликів, які потребують системного та комплексного вирішення. Успіх у цьому напрямку залежить, зокрема, від цілеспрямованих і скоординованих дій уряду та центральних органів влади. Важливим є також те, наскільки ефективно законодавчі та підзаконні акти будуть імплементуватися на всіх рівнях владної вертикалі, від центрального до місцевого самоврядування.

Критично важливим аспектом соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є забезпечення кваліфікованими кадрами відповідних уповноважених органів. Для підвищення ефективності реалізації державної політики у сфері захисту прав дітей на місцях (зокрема, на рівні районів та міст) необхідно забезпечити служби у справах дітей достатньою кількістю фахівців. Зокрема, законодавство вимагає, щоб один спеціаліст працював на 2 тисячі дітей у сільській місцевості та до 4 тисяч дітей у містах і районах міст. Додатковою ініціативою, яка може значно покращити ситуацію, є введення на території кожного органу місцевого самоврядування (селищної та

сільської ради) посади уповноваженого з захисту прав дітей та спеціаліста центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Цей крок посилить підтримку на низовому рівні.

Вчасне запобігання порушенням прав дітей, які виховуються у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях є важливим ланцюгом у загальній системі захисту. В цьому процесі ключову роль відіграє активна участь громади, включно зі співробітниками ювенальної превенції, дитячими лікарями, вихователями дошкільних закладів та вчителями шкіл. Їхня пильність і взаємодія дозволяють оперативно реагувати на потенційні загрози.

З метою ефективного попередження порушень прав дітей-сиріт та дітей, які перебувають під опікою, необхідно розробити та впровадити державні цільові програми. Метою цих програм має стати створення належних умов для забезпечення права кожної дитини на виховання в сімейному середовищі, а також запобігання дитячій бездоглядності, безпритульності та соціального сирітства.

Пріоритетними напрямками в реалізації заходів цієї програми мають бути:

- удосконалення діяльності органів опіки та піклування;
- раннє виявлення сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах;
- надання своєчасної допомоги, спрямованої на підвищення соціальної захищеності та економічної спроможності таких сімей;
- зміцнення батьківського виховного потенціалу.

Програма повинна мати на меті подальший розвиток сімейних форм виховання для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Це включає створення сприятливих умов для влаштування кожної дитини в сім'ю. Крім того, важливо вдосконалити механізм взаємодії між місцевими органами влади, щоб ефективніше контролювати умови утримання та виховання дітей. Цей контроль повинен охоплювати сім'ї, де батьки неналежно виконують свої обов'язки, а також сім'ї усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних

батьків і батьків-вихователів. Завдяки такому підходу можна буде гарантувати безпеку та добробут дітей.

Прийняття цієї Програми значно підвищить рівень соціального захисту дітей, особливо тих, хто опинився в складних життєвих обставинах. Йдеться про захист прав, свобод та законних інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Метою є забезпечення для них безпечних умов виховання та проживання в сімейному оточенні. За кілька років ця програма повинна реалізувати цілий комплекс заходів, спрямованих на покращення становища дітей та сприяння їхньому фізичному, інтелектуальному і духовному розвитку. Це буде досягнуто шляхом:

- підтримки сімей, які взяли на виховання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, а також дітей із соціально незахищених категорій та сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах;

- збільшення кількості прийомних сімей та створення дитячих будинків сімейного типу (у разі потреби), а також забезпечення їхньої ефективної діяльності;

- проведення спільних профілактичних рейдів та операцій для своєчасного виявлення бездоглядних та безпритульних дітей і їх подальшого влаштування до закладів соціального захисту;

- підвищення рівня взаємодії між службою у справах дітей, закладами освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, правоохоронними органами та центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;

- проведення регулярних перевірок діяльності органів опіки та піклування, щоб переконатися, що вони належним чином захищають права дітей;

- підвищення поінформованості населення про реалізацію прав, свобод та законних інтересів дітей, а також про розвиток сімейних форм виховання. Це буде досягнуто через проведення інформаційних кампаній в соціальних мережах та засобах масової інформації, а також підготовку методичних рекомендацій та інших інформаційних матеріалів.

Фінансове забезпечення заходів Програми має здійснюватися за рахунок коштів районного бюджету, а також інших джерел, які не заборонені чинним законодавством. Фактичний обсяг фінансування визначатиметься щорічно, виходячи з конкретних завдань та фінансових можливостей у відповідному бюджетному періоді.

Програма повинна запобігати дитячій бездоглядності та безпритульності, а це включає:

- своєчасне виявлення дітей, які залишилися без догляду батьків, а також безпритульних і покинутих дітей. Після цього важливо забезпечити їхнє влаштування до центрів соціально-психологічної реабілітації або патронатних сімей;

- встановлення статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, не пізніше ніж через два місяці після виявлення дитини.

Крім того, важливо вдосконалити процес реабілітації для бездоглядних, безпритульних дітей та їхніх сімей, а також для дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Для цього необхідно:

- розвивати форми роботи з батьками, чії діти перебувають у центрах соціально-психологічної реабілітації;

- розширювати спектр послуг для дітей та їхніх батьків, які опинилися в складних життєвих обставинах.

Програма також повинна передбачати розвиток таких сімейних форм виховання як усиновлення, опіка, піклування, створення дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей тощо. З цією метою потрібно:

- збільшувати частку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які охоплені сімейними формами виховання;

- забезпечувати доступ населення до повної та об'єктивної інформації про влаштування дітей до сімей, використовуючи інтернет-ресурси та засоби масової інформації.

Безпосередній контроль за реалізацією заходів Програми повинен покладатися на служби у справах дітей районних державних адміністрацій у місті та області, а також на постійні комісії районних рад з гуманітарних питань. Організація процесу виконання Програми в межах району має бути відповідальністю районних державних адміністрацій та виконавчих комітетів селищної та сільських рад.

Щоб забезпечити прозорість та ефективність реалізації програми, служби у справах дітей районних та міських державних адміністрацій повинні щорічно звітувати про її хід. Ці звіти мають бути представлені на колегіях адміністрацій та опубліковані в засобах масової інформації, що забезпечить відкритість для громадськості.

Для профілактики соціального сирітства органи державної влади повинні своєчасно проводити просвітницьку роботу з неповнолітніми в навчальних закладах, починаючи з молодшого шкільного віку, це дозволить вчасно виявляти проблеми та надавати необхідну допомогу. Громади також мають бути поінформовані через ЗМІ про існування центрів соціально-психологічної допомоги, а також про "гарячі лінії", які надають правовий захист та інформаційну підтримку дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування.

Співпраця державних органів з громадськими організаціями дозволить залучити ширше коло громадян до вирішення проблем соціального сирітства. Заходи, які проводять громадські організації, можуть допомогти в ранній профілактиці байдужого ставлення до створення майбутньої родини серед молоді. Це, в свою чергу, сприятиме формуванню особистої відповідальності за шлюб і сім'ю, що допоможе запобігти ситуаціям, коли дітей залишають у пологових будинках.

ВИСНОВКИ

Захист прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є однією з найважливіших проблем для України, що має як внутрішній, так і міжнародний вимір. Україна взяла на себе низку міжнародно-правових зобов'язань щодо соціального захисту цієї категорії дітей. Тому аналіз міжнародних нормативно-правових актів у цій сфері є критично важливим. Врахування міжнародного досвіду дозволяє об'єктивно оцінити державну політику України щодо захисту прав таких дітей.

Україна стикається з гострою проблемою кадрового забезпечення: жоден вищий навчальний заклад країни не готує спеціалістів, які б спеціалізувалися на роботі в службах у справах дітей. Ці фахівці мають бути високопрофесійними і володіти знаннями в галузях права, педагогіки та психології. Водночас їхня робота пов'язана зі значним психологічним навантаженням, оскільки вони щодня стикаються з такими негативними явищами, як пияцтво, вживання наркотиків, а також випадками відкритої форми туберкульозу в неблагополучних сім'ях, з яких вилучають дітей.

Державна політика України щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є пріоритетним напрямком. Ця політика реалізується в інтересах дітей, суспільства та держави, враховуючи економічні, соціальні, історичні та культурні особливості України, а також світовий досвід.

Головною метою державної політики є створення комплексу умов – соціально-економічних, політичних, організаційних та правових – для інтелектуального, морального та фізичного розвитку дітей. Це має допомогти їм у життєвому самовизначенні та реалізації творчого потенціалу.

Проте, аналіз поточної ситуації показує, що існують значні проблеми у всіх сферах реалізації цієї політики:

- законодавчій;
- виконавчій;

– судовій.

У цьому дослідженні проаналізовано українське законодавство, що стосується органів, відповідальних за реалізацію державної політики із соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, Державна служба у справах дітей виконує функції контролю та координації діяльності служб у справах дітей в обласних та Київській міській державних адміністраціях.

Служби у справах дітей на обласному та міському рівнях своєю чергою, контролюють і координують роботу служб у справах дітей у об'єднаних територіальних громадах. Вони також надають їм практичну та методичну допомогу, узагальнюючи та поширюючи кращий досвід роботи.

Детальне вивчення та аналіз реалізації державної політики соціального захисту дітей на всіх рівнях – від обласного до сільського – є ключем до вдосконалення захисту кожної дитини. У практичній частині роботи аналізується досвід впровадження цієї політики, а також узагальнюється досвід конкретних органів виконавчої влади області, які займаються соціальним захистом цієї категорії дітей. Визначаються основні напрямки та показники їхньої роботи, а також позитивний досвід з метою знайти шляхи підвищення ефективності цього процесу.

У роботі значну увагу приділено проблемам, що виникають у процесі соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, уповноваженими органами, тобто підводячи підсумки можна зазначити наступне:

Проаналізовано причини проблем що виникають у процесі соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, уповноваженими органами.

Визначено, що для підвищення ефективності роботи потрібно забезпечити дітям можливість для виживання, захисту та всебічного розвитку, надавати дітям можливостей, що враховують їхні вікові, психофізіологічні та специфічні інтереси, встановлювати додаткові можливості для дітей у рамках існуючого

правового режиму, контролювати, щоб законодавство не містило спеціальних заборон для дітей;

Досліджено, що залежність вибору повинна бути від волевиявлення самих дітей або їх законних представників, а не від організаційних структур, а також і чітко визначення категорій дітей та відповідних правових статусів.

Виявлено, що необхідно передбачення особливих умов для захисту здоров'я, моральності та життєвого рівня дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Визначено, що значні проблеми існують у судовій сфері, що стосується захисту прав дітей. Це, в першу чергу, пов'язано з невиконанням положень Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Цей закон вимагає визначення юридичного статусу дитини, позбавленої батьківського піклування, протягом двох місяців. На практиці справи про позбавлення батьківських прав часто вважаються другорядними, їх розгляд може тривати до півроку і більше, що шкодить інтересам дитини. Ще в 1995 році в Україні був ухвалений закон, який передбачав створення інституту судових вихователів, але на практиці ця посада досі не існує. Судовий вихователь мав би володіти широкими повноваженнями у сфері захисту дітей. Впровадження цієї посади при ювенальних судах значно підвищило б ефективність системи соціального захисту, оскільки сприяло б тіснішій співпраці між органами, що займаються захистом прав дітей на місцях. Крім того, закон передбачав створення інституту спеціальних ювенальних суддів, які б спеціалізувалися на розгляді справ за участю дітей. Однак і ця норма не була реалізована. Внаслідок відсутності таких суддів на місцях виникає безліч проблем, пов'язаних із захистом прав дітей.

Для підвищення результативності державної політики у сфері захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, необхідно зосередитися на таких напрямках:

- створення умов для розвитку: важливо забезпечити належний фізичний, інтелектуальний та духовний розвиток кожної дитини, враховуючи культурно-історичний досвід України та світу;
- удосконалення законодавства: Потрібно постійно вдосконалювати законодавство у сфері соціального захисту дітей-сиріт;
- покращення механізмів підтримки: необхідно вдосконалити механізми соціальної підтримки дітей, які опинилися у складних та надзвичайних обставинах;
- розвиток спеціалізованих установ: слід розвивати мережу та підвищувати ефективність роботи спеціалізованих установ і служб із соціального захисту дітей;
- сприяння інтеграції: потрібно створювати умови для повноцінної інтеграції дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у суспільство;
- розвиток сімейних форм виховання: важливо підтримувати та розвивати такі форми виховання, як дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї, а також впроваджувати нові форми сімейного виховання для цих дітей, щоб забезпечити їхнє право на благополучне сімейне оточення;
- своєчасне виявлення проблемних сімей: необхідно вчасно виявляти сім'ї, які не можуть виконувати свої функції, і забезпечувати здоровий розвиток дітей, що в них виховуються;
- оптимізація системи виховання та навчання: варто вдосконалити систему утримання, виховання та навчання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- підвищення ефективності установ: оптимізувати мережу спеціальних установ соціального захисту дітей та підвищувати ефективність їхньої роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналіз сильних і слабких сторін, сприятливих можливостей і небезпек, які виникають у процесі реформування системи державної опіки над дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без батьківського піклування. ЮНІСЕФ. Київ, 2017. С. 3–152.
2. Бурич, Л. В. (2020). Міжнародний досвід захисту прав дітей, позбавлених батьківського піклування, у розрізі реформи деінституалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 61, 198–202.
3. Державний інститут розвитку сім'ї та молоді. Доповідь за підсумками року 2023р. Київ: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2023. 192 с.
4. Діти вулиці. Методичні рекомендації по роботі з дітьми вулиці. Український Державний центр Соціальних служб для молоді. Київ. 2010. 88 с.
5. Деякі питання Державної служби у справах дітей. Постанова КМУ від 29 вересня 2023 р. № 1048. URL: <https://rada.gov.ua> (дата звернення: 11.11.2025).
6. Довіра і надія. *Інформаційно-довідковий бюлетень* українського державного центру соціальних служб для молоді. Київ, 2016. № 5. С. 5–7.
7. Дубовик К. Є. Захист прав дітей у міжнародному гуманітарному праві. *Теорія та практика державного управління*. 2022. Том 1, № 74. URL:// <https://periodicals.karazin.ua/tpdu/issue/view/1302> (дата звернення: 11.11.2025).
8. Заходи щодо реалізації державної молодіжної політики. Затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 18 червня 1999 року № 1059. Довіра і надія. *Інформаційно-методичний бюлетень* українського державного центру соціальних служб для молоді. 1999. № 8. С. 22–23.
9. Загальне положення про центри соціальних служб для молоді. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2001 р. № 1291. 28 с. URL: <https://kmu.gov.ua> (дата звернення: 11.11.2025).

10. Збірник наукових праць Державного інституту розвитку сім'ї та молоді / за підсумками 2006 р. Київ: Державний інститут розвитку сім'ї та молоді, 2006. 192 с.
11. Калініна Н. І., Соколов А. О. Фостерне виховання дітей у США та Великій Британії. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2024. 124 с.
12. Козир М. К., Шость Н. В. Державна допомога сім'ям з дітьми. Навчально-практичний посібник у запитаннях і відповідях. Харків, 1997. 52 с.
13. Конвенція ООН про права дитини. Київ: ТМ ПрінтІксПрес, 1999. 32 с.
14. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної ради України 26 червня 1996 року. Київ, 1997. 54 с. URL: <https://rada.gov.ua> (дата звернення: 11.18.2025).
15. Міжнародні договори України про правові відносини та правову допомогу. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 911 с.
16. Мороз В. В. Про школи соціальної реабілітації: їх сучасне становище і перспективи. *Право України*. 2015. № 7. С. 86–88.
17. Оцінка потреб дитини та її сім'ї. Методичний посібник. Київ: Довіра і надія, 2017. 167 с.
18. Про внесення змін до Закону України «Про позашкільну освіту». *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 28. Ст. 372. URL: [//https://rada.gov.ua](https://rada.gov.ua) (дата звернення: 11.18.2025).
19. Про внесення змін та доповнень до Закону України "Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх". Закон України від 8 липня 1999 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 36. С. 318.
20. Про державну допомогу сім'ям з дітьми. Закон України від 21 листопада 1992 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 5. С. 21–28.
21. Про додаткові заходи щодо захисту прав та законних інтересів дітей. Указ Президента України від 04 травня 2007 р. № 376/2007. URL: [//https://rada.gov.ua](https://rada.gov.ua) (дата звернення: 11.18.2025).

22. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року: Закон України від 5 березня 2009 року № 1065-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 23. Ст. 288.

23. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13 січня 2005 року. *Офіційний вісник*. 2005. № 2. С. 9–16.

24. Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні. Декларація. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 16. С. 166. Про соціальні послуги. Закон України від 19 червня 2003 року. *Офіційний вісник*. 2003. № 9. С. 6–8.

25. Про затвердження Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей – сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 року № 1242. *Офіційний вісник України*. 2007. № 72. С. 22–27.

26. Про затвердження положення про прийомну сім'ю. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 року № 565. *Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей*. Київ, 2003. С. 238–242.

27. Про затвердження Порядку надання одноразової допомоги дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, після досягнення 18-річного віку: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2005 р. № 823. *Офіційний вісник України*. 2005. № 34. Ст. 2095.

28. Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 2004 р. № 87. URL:// [https:// rada.gov.ua](https://rada.gov.ua) (дата звернення: 11.18.2025).

29. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 564. URL:// [https:// kmu.gov.ua](https://kmu.gov.ua) (дата звернення: 11.18.2025).

30. Про Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту: Указ Президента України. URL: <https://rada.gov.ua> (дата звернення: 11.11.2025).

31. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю: Закон України від 21 червня 2001 року. *Офіційний вісник України*. 2001. № 29. С. 22–24.

32. Про внесення змін до Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа...: Постанова Кабінету Міністрів України від 01 жовтня 2025 р. № 1241. URL: <https://kmu.gov.ua> (дата звернення: 11.14.2025).

33. Про внесення до деяких постанов Кабінету Міністрів України змін щодо здійснення органами опіки та піклування, службами у справах дітей повноважень стосовно організації діяльності дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 червня 2025 р. № 702. URL: <https://kmu.gov.ua> (дата звернення: 14.11.2025).

34. Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх: Закон України від 24 січня 1995 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 6. С. 35–43.

35. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

36. Про внесення змін до статті 212 Сімейного кодексу України щодо визначення осіб, які не можуть бути усиновлювачами: Закон України від 14.05.2025 року № 4439-IX. URL: <https://rada.gov.ua> (дата звернення: 17.11.2025).

37. Про першочергові заходи щодо захисту прав діте: Закон України від 11 липня 2005 року № 1086. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 10. Ст. 70.

38. Про проведення в Україні у 2008 році Року підтримки національного усиновлення та інших форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Указ Президента України від 11 грудня 2007 р. № 1205/2007. URL: <https://rada.gov.ua> (дата звернення: 10.18.2025).

39. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 вересня 2007 року «Про заходи щодо подолання демографічної кризи та розвитку

трудоресурсного потенціалу в Україні». Указ Президента України від 19 вересня 2007 р. № 895/2007. URL: <https://rada.gov.ua> (дата звернення: 17.18.2025).

40. Про деякі питання реалізації експериментального проекту із забезпечення догляду і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах, наближених до сімейних...: Постанова Кабінету Міністрів України від 01 жовтня 2025 р. № 1285. URL://<https://kmu.gov.ua> (дата звернення: 15.11.2025).

41. Про соціальні послуги: Закон України від 19 червня 2003 року. *Офіційний вісник*. 2003. № 9. С. 6–8.

42. Про стан реалізації державної молодіжної політики. Постанова Кабінету міністрів України від 18 червня 1999 року № 1059. URL://<https://kmu.gov.ua> (дата звернення: 17.11.2025).

43. Про прожитковий мінімум. Закон України від 19 грудня 2017 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 2249 – VIII. С. 117.

44. Сімейний кодекс України. Прийнятий 10 січня 2002 року. (Із змінами, внесеними згідно із Законами...). *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.

45. Цибулько Л. Г., Білека А. М. Особливості влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Норвегії. Львів. 2017. *Демографія та соціальна економіка*, 2(30), 281–291.

46. ЮНІСЕФ - регіональне бюро, ЮНІСЕФ для Центральної і Східної Європи і держав Балтії. 1997. С. 14–18. URL: <https://www.unicef.org/eca/topics> (дата звернення 13.11.2025).

47. Child Rights Benchmark report. Read the Benchmark report 2025. URL: <https://www.google.com> (дата звернення: 17.11.2025)

48. UNICEF. The State of the World's Children 2025: Reimagine the future. New York: UNICEF. URL: <https://www.unicef.org/eca/topics> (дата звернення 15.11.2025).

49. American Corrections / ed. by Todd R Clear, F. Cole George. Belmont California: Wadsworth Publishing Company, 1994. 368 p.

50. *Crime and Capitalism: Readings in Marxist Criminology* / ed. by D. Greenberg. London: McMillan, 2009. 164 p.

51. Eichmann C. *The impact of the Gideon decision on crime and sentencing in Florida* / C. Eichmann. Tallahassee: M&O, 1986. 197 p.

52. Herbert M. *Conduct Disorders of Childhood and Adolescence* / M. Herbert. Chichester, England: John Wiley, 2005. 274 p.

53. Merton R. *Contemporary Social Problems*. R. Nisbet. N.Y.: Prentice-Hall, 1966. 847 p.

54. Parsons T. *The Social System*. N.Y.: Free Press, 1951. 367 p.